

Χριστίνα Κραβαριώτη και Θεοδώρα Μέντζου*

Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων;

Περίληψη: Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να απαντήσει στο αν μπορεί ένας τρίτος παρατηρητής να γνωρίζει με βεβαιότητα τις νοητικές καταστάσεις ή τις υποκειμενικές εμπειρίες των άλλων οργανισμών. Συγκεκριμένα, μελετά συνοπτικά τη συνείδηση, υπό την έννοια της υποκειμενικής εμπειρίας και το πρόβλημα των «άλλων νόων», τα οποία συνιστούν σύνθετα ζητήματα στη φιλοσοφία των επιστημών της νόησης. Αρχικά, αναλύεται το επιχειρήμα του Nagel, το οποίο, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα των νυχτερίδων, τονίζει την αδυναμία μας να κατανοήσουμε πλήρως τις υποκειμενικές εμπειρίες άλλων όντων. Επισημαίνεται το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ υποκειμενικού βιώματος και αντικειμενικής περιγραφής και υποστηρίζεται μια μερική ή κατά προσέγγιση, τουλάχιστον, γνώση του υποκειμενικού φαινομένου υιοθετώντας την οπτική γωνία του υποκειμένου της εμπειρίας. Εν συνεχεία, και αναφορικά με το πρόβλημα των «άλλων νόων» εξετάζονται φιλοσοφικά επιχειρήματα όπως το επιχειρήμα της αναλογίας, το οποίο δέχεται ότι παρόμοιες συμπεριφορές υποδηλώνουν παρόμοιες νοητικές καταστάσεις. Αναλύεται, επίσης, ο σκεπτικισμός, ο οποίος αμφισβητεί τη δυνατότητά μας να κατανοήσουμε ολοκληρωτικά τη συνείδηση άλλων όντων. Ωστόσο, κανένα επιχείρημα δεν παρέχει μια απόλυτα ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα. Τέλος, υπογραμμίζεται η ανάγκη μιας καινοτομίας για τη γεφύρωση του εξηγητικού χάσματος και προτείνεται η πλουραλιστική προσέγγιση, η οποία συνδυάζει διάφορες φιλοσοφικές και επιστημονικές μεθόδους, παράλληλα με συνεχή έρευνα, με στόχο την καλύτερη κατανόηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών.

Λέξεις-κλειδιά: συνείδηση; υποκειμενική εμπειρία; qualia; το πρόβλημα των άλλων νόων; επιχειρήμα της αναλογίας; σκεπτικισμός

* Η Χριστίνα Κραβαριώτη είναι δικηγόρος και απόφοιτος του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: kravar@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-0225-2415>. Η Θεοδώρα Μέντζου είναι απόφοιτη του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στο ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: doramen@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-2579-6430>.

1. Εισαγωγή

Η συνείδηση προσέλιπε ανέκασθεν το ενδιαφέρον του ανθρώπου. Παρά το γεγονός ότι οι φιλοσοφικοί και επιστημονικοί κύκλοι «πάλεψαν» για μεγάλες χρονικές περιόδους με την έννοια αυτή, προσπαθώντας να τη διερευνήσουν, δεν υπάρχει σήμερα ένας ορισμός της που να είναι γενικά αποδεκτός. Η πιο ισχυρή, ωστόσο, ασθενής, ως προς την απόδειξή της, εκδοχή, είναι εκείνη της υποκειμενικής εμπειρίας (Blackmore, 2007).

Καθημερινά, βιώνουμε μια ποικιλία ιδιωτικών εμπειριών, όπως για παράδειγμα τη χαρά μιας επιτυχίας, τον πόνο μιας απώλειας, το χρώμα του ουρανού κ.α., με ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να αποτυπωθούν και να εκφραστούν λεκτικά με κυριολεκτικούς όρους, τα οποία, όμως, νοσηματοδοτούν την πραγματικότητα γύρω μας. Εντούτοις, από εξελικτική άποψη, αυτό δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο των ανθρώπων, αλλά και ορισμένων μη ανθρώπινων ζώων (Colin & Trestman, 2020). Αν και το θέμα της συνείδησης στα ζώα εξακολουθεί να είναι αμφιλεγόμενο, γίνεται πλέον δεκτό, από μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας, ότι τα ζώα πράγματι βιώνουν ενσυνείδητες καταστάσεις (Low, 2012), που επηρεάζουν τη συμπεριφορά τους, καθορίζουν τον τρόπο που νοούν, αντιλαμβάνονται και αισθάνονται, συνθέτοντας τοιούτο τρόπο τον κόσμο εντός του οποίου ζουν και αναπνέουν.

Ο φιλόσοφος Thomas Nagel (1974), σε μια απόπειρα να στρέψει την προσοχή μας στο μυστήριο που συνιστά η υποκειμενική εμπειρία, έθεσε το ερώτημα «Πώς νιώθει κανείς όντας νυχτερίδα;», για να υποστηρίξει ότι αυτό είναι αδύνατον να γίνει πλήρως κατανοητό από εμάς. Η υποκειμενική φύση της συνείδησης υπονομεύει κάθε προσπάθεια αποικρυπτογράφησης της με επιστημονικούς – αντικειμενικούς όρους, διότι, ακόμα κι αν γνωρίζουμε τις νευρωνικές διεργασίες που συνοδεύουν μια εμπειρία, απουσιάζει το βίωμα του ίδιου του οργανισμού, το οποίο παραμένει ιδιωτικό και προσβάσιμο μόνο στον ίδιο τον οργανισμό (Krauss, 2024). Έτσι, όμως, ανακύπτουν δυο προβλήματα. Αφενός το οντολογικό πρόβλημα της σχέσης νου – σώματος, το πώς, δηλαδή, μια αμιγώς υλική δομή (λ.χ. ένας εγκέφαλος) μπορεί να δημιουργήσει υποκειμενικές νοητικές εμπειρίες με άρρητα ποιοτικά χαρακτηριστικά (Blackmore, 2007) και αφετέρου το επιστημολογικό πρόβλημα των «άλλων νόων» που συνοψίζεται στο ερώτημα πώς είναι δυνατόν να γνωρίζουμε ότι άλλα όντα, εκτός από εμάς, βιώνουν ορισμένες νοητικές καταστάσεις, καθώς και τι είδους καταστάσεις είναι αυτές (Avramides, 2020). Το επιστημολογικό αυτό πρόβλημα, που είναι ίσως ένα από τα πιο δισεπίλυτα, θα αποτελέσει και αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου.

Ουσιαστικά, σκοπός μας είναι μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση να καταδείξουμε κατά πόσο οι υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις άλλων νοημόνων όντων και συγκεκριμένα των μη ανθρώπινων ζώων μπορούν να γνωσθούν από εμάς, δίνοντας το έναυσμα για περαιτέρω προβληματισμό σε ένα από τα πιο αντιμαχόμενα πεδία μελέτης αλλά και συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στη συμπλήρωση και επέκταση της ήδη υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Αρχικά, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις δυσκολίες που συνδέονται με την έννοια της συνείδησης και των *qualia* αναλύοντας το επιχείρημα του Nagel. Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στο επιστημολογικό πρόβλημα των «άλλων νόων» και θα αναζητήσουμε σε ποιον βαθμό ένας οργανισμός μπορεί να κατανοήσει το υποκειμενικό βίωμα της εμπειρίας ενός άλλου οργανισμού. Έπειτα, θα εξετάσουμε την ικανότητά μας να εξηγήσουμε επαρκώς τις νοητικές καταστάσεις των άλλων οργανισμών και θα ανατρέξουμε σε δύο επιχειρήματα. Το πρώτο, είναι το επιχείρημα της αναλογίας, το οποίο προσπαθεί να αποδώσει την ύπαρξη νοητικών καταστάσεων σε άλλα όντα μέσω της παρατήρησης παρόμοιων συμπεριφορών με τις ανθρώπινες. Το δεύτερο, αφορά μια σκεπτικιστική επιχειρηματολογία που διατυπώνεται σε δύο μορφές. Η μια μορφή είναι οντολογική και προσπαθεί να αναδείξει τα όρια του ερωτήματος «έχουν οι άλλοι οργανισμοί, και ειδικότερα τα ζώα, συνείδηση;». Η άλλη μορφή είναι επιστημολογική και ενώ δεν αμφισβητεί υποχρεωτικά την ύπαρξη των νοητικών καταστάσεων, επιχειρεί να οριοθετήσει το ερώτημα «πώς και σε ποιον βαθμό έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίζουμε την ύπαρξη νοητικών καταστάσεων στους άλλους;».

Στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, θα ασχοληθούμε κυρίως με το επιστημολογικό σκέλος του σκεπτικιστικού επιχειρήματος και ειδικότερα, με τα όρια της γνώσης μας σχετικά με την υποκειμενική εμπειρία που βιώνουν οι άλλοι οργανισμοί. Στόχος μας είναι να αξιολογήσουμε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους και να διαπιστώσουμε αν μπορούν να μας οδηγήσουν σε μια πλήρη κατανόηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών. Τέλος, θα παρουσιάσουμε τη δική μας θέση αναφορικά με το ζήτημα που εξετάζουμε, επιχειρώντας να προτείνουμε την καλύτερη δυνατή λύση.

2. Η συνείδηση και τα *qualia* μέσα από το ερώτημα του Nagel

Ο Αμερικανός φιλόσοφος Thomas Nagel, το 1974, στο πρωτοποριακό άρθρο του υπό τον τίτλο *What is it like to be a bat?*, που θα μπορούσε να μεταφραστεί ελεύθερα «Πώς νιώθει κανείς όντας νυχτερίδα;» έθεσε

το ζήτημα της κατανόησης του υποκειμενικού χαρακτήρα της συνείδησης, παρουσιάζοντας τις δυσκολίες που συνδέονται με την έννοια της. Συγκεκριμένα, ο Nagel (1974), αφού όρισε αρχικά ότι «ένας οργανισμός διαθέτει συνείδηση εάν και μόνο εάν νιώθει κάτι όντας αυτός ο συγκεκριμένος οργανισμός», χρησιμοποίησε στη συνέχεια το παράδειγμα των νυχτερίδων που συγγενεύουν με τον άνθρωπο, αλλά και που διαφέρουν θεμελιωδώς απ' αυτόν, καθόσον έχουν την ικανότητα μέσω ενός εξαιρετικά εξελιγμένου βιολογικού αισθητηριακού συστήματος ηχοεντοπισμού να συλλέγουν πληροφορίες για τον περιβάλλοντα κόσμο τους, για να υποστηρίξει ότι δεν μπορούμε ποτέ να γνωρίζουμε το πώς είναι να βιώνει κανείς την πραγματικότητα κατ' αυτόν τον τρόπο. Είναι κάτι ξένο και μη οικείο για εμάς που, επειδή δεν διαθέτουμε το αισθητήριο αυτό όργανο ως μορφή αντίληψης, δεν μπορούμε να καταλάβουμε πώς μπορεί να λειτουργήσει. Κατά τον Nagel (ό.π.), ακόμα κι αν προσπαθούσαμε να φανταστούμε ότι είμαστε σε εμφάνιση και σε συμπεριφορά όμοιοι με νυχτερίδα ή ακόμα κι αν ήμασταν σε θέση να μεταμορφωθούμε σταδιακά σε νυχτερίδα, δεν θα ήταν δυνατόν να αποκτήσουμε ποτέ τις υποκειμενικές εμπειρίες του συγκεκριμένου όντος, των οποίων η κατανόηση υπερβαίνει τις νοητικές μας ικανότητες.

Η ιδιαίτερη αυτή αίσθηση της νυχτερίδας, το πώς αντιλαμβάνεται τον εξωτερικό της κόσμο μέσω του συστήματος σόναρ που διαθέτει, αποτελεί μια νοητική ποιότητα (qualia)¹ που αφενός συνιστά ένα αληθές για τη νυχτερίδα φαινόμενο του δικού της νοητικού κόσμου, και αφετέρου ένα όριο με την «πραγματικότητα»² και με κάθε υποκειμενικό βίωμα

¹ Τα qualia (ενικός: quale), προερχόμενα από τη λατινική λέξη qualis που σημαίνει «τι είδους», έχουν κεντρική σημασία στη φιλοσοφία του νου για την ορθή κατανόηση της συνείδησης. Ως qualia ονομάζουμε τις άρρητες, υποκειμενικές ποιότητες της συνειδητής εμπειρίας (Blackmore, 2007). Σε γενικές γραμμές, το πώς είναι να βιώνει κανείς μια ιδιωτική εμπειρία καθεαυτή (Λειβαδίτης, 2012), όπως π.χ. την αίσθηση του πόνου, την ερυθρότητα του κόκκινου χρώματος, τη μυρωδιά του καφέ, τον ήχο μιας μελωδίας, το απαλό αίσθημα που προκαλεί το άγγιγμα μιας γάτας κ.λπ. Ιστορικά, ο όρος quale εισήχθη στη φιλοσοφία το 1866 από τον C. S. Peirce ενώ ο πρώτος που τον χρησιμοποίησε με τη σύγχρονη έννοια του ήταν το 1929 ο C. I. Lewis (Iye, 2025). Αργότερα, ο Frank Jackson (1982) όρισε τα qualia «... ως αντιληπτικά εμπειριών, τα οποία δεν περιέχουν καμία αμalgώς φυσική πληροφορία». Ανεξάρτητα, όμως, από τους διάφορους ορισμούς που έχουν δοθεί κατά καιρούς στα qualia, η επιστημολογική τους εγκυρότητα παραμένει αμφιλεγόμενη, με πολλούς φιλοσόφους, μεταξύ των οποίων και ο Daniel Dennett, να εναντιώνονται στην ύπαρξή τους (Gounaris & Kosteletos, 2020: 153ff).

² Για την αναζήτηση μιας συνθήκης ρεαλισμού ανάμεσα στο υποκειμενικό βίωμα και τον πραγματικό κόσμο, βλέπε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

άλλων έμβιων όντων (Gounaris, 2011). Πρόκειται δηλαδή για μια ιδιωτική, φαινομενική εμπειρία με ποιοτικά χαρακτηριστικά που μόνο η συγκεκριμένη οντότητα μπορεί να βιώσει, ενώ κάθε προσπάθεια αναπαράστασης ή επιστημονικής διερεύνησης της ίδιας της εμπειρίας με αντικειμενικούς όρους καταλήγει στο κενό. Και ο λόγος είναι ότι μια υποκειμενική εμπειρία σχετίζεται με μια μοναδική οπτική γωνία θέασης, ήτοι του συγκεκριμένου οργανισμού που έχει τη συγκεκριμένη νοητική κατάσταση (Gounaris, ό.π.). Παρά το γεγονός, ότι τίποτα δεν μας εμποδίζει, στο να αποκτήσουμε γνώσεις σχετικά με τη νευροφυσιολογία της νυχτερίδας και των μηχανισμών που προκαλούν την υποκειμενική εμπειρία της, καμία περιγραφή, όσο ακριβής και εκτενής κι αν είναι, δεν θα μπορέσει ποτέ να λειτουργήσει ως προσομοίωση αυτού που βιώνει η νυχτερίδα, δηλαδή της αυθεντικής, υποκειμενικής, ενσυνείδητης εμπειρίας της (Καργόπουλος, 2009). Με τον τρόπο αυτόν, ο Nagel τονίζει το αγεφύρωτο χάσμα υποκειμενικού και αντικειμενικού, και κατ' επέκταση την αδυναμία πλήρους εναρμόνισης του νοητού με τον πραγματικό κόσμο (Blackmore, 2007).

Και εδώ ακριβώς έγκειται ένα πρόβλημα που μοιάζει να είναι άλυτο και αξεπέραστο. Δεν μπορούμε, σε καμία περίπτωση, να καταλάβουμε πώς είναι να είναι κανείς κάτι άλλο. Αυτό μας οδηγεί στο να σκεφτούμε ότι πιθανότατα η έννοια της συνείδησης και των *qualia* δεν είναι ενιαία. Πρέπει να είναι κάτι τελείως διαφορετικό το πώς είναι να είναι κανείς νυχτερίδα από το να είναι κανείς π.χ. σκύλος, άνθρωπος κ.ο.κ. (Gounaris, 2011). Όπως εμείς δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη νυχτερίδα που χρησιμοποιεί υπερήχους για να πλοηγηθεί στο χώρο, να βρει τροφή και να επικοινωνήσει ή τον σκύλο που ανιχνεύει μυρωδιές με εξαιρετική ακρίβεια, κάτι αντίστοιχο πρέπει να συμβαίνει και με αυτά τα έμβια όντα σε σχέση με τη δική τους προσπάθεια να μας κατανοήσουν.

3. Το πρόβλημα των «άλλων νόων»

Το πρόβλημα, όμως, της συνείδησης και της υποκειμενικής βιωματικής εμπειρίας γεννάει κι άλλα προβλήματα, όπως χαρακτηριστικά το επιστημολογικό πρόβλημα των «άλλων νόων». Με άλλα λόγια, πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι άλλες οντότητες, εκτός από εμάς, σκέφτονται, έχουν συναισθήματα ή βιώνουν ορισμένες νοητικές καταστάσεις (Avramides, 2020);

Ο σκεπτικισμός απέναντι στους άλλους νόες, που εκκινεί από μια γενικότερη αμφιβολία της γνώσης μας για τον εξωτερικό κόσμο, όπως την έθεσε ο René Descartes (Avramides, ό.π.), μας φέρνει ευθέως αντιμέτωπος με ένα από τα κεντρικότερα προβλήματα

της φιλοσοφίας του νου. Δεν περιορίζεται μόνο στο ανθρώπινο είδος, αλλά αφορά και τα μη ανθρώπινα ζώα, ακόμη και τα συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης (T.N.) στο πλαίσιο συζητήσεων περί απόδοσης ηθικών ευθυνών και γενικότερα ηθικού καθεστώτος σ' αυτά (Gounaris & Kosteletos, 2022), ενόψει μάλιστα της ραγδαίας και ταχύτατης ανάπτυξης που σημειώνεται στο χώρο της τεχνολογίας.

Ο καθένας από εμάς βιώνει τις νοητικές του καταστάσεις άμεσα, εκ των έσω. Μπορούμε, δηλαδή, να γνωρίζουμε, τουλάχιστον τις περισσότερες φορές, τι είναι αυτό που σκεφτόμαστε και αισθανόμαστε, χωρίς την ανάγκη παρεμβολής κάποιου αποδεικτικού στοιχείου (Avramides, 2020). Στην περίπτωση, αντίθετα, «των άλλων νόων», αν όντως νοούν, η πρόσβαση στις νοητικές τους καταστάσεις είναι έμμεση με μόνο κριτήριο, σε πρώτη φάση, την παρατήρηση της συμπεριφοράς τους, όπως αυτή εκφράζεται διαμέσου του σώματος, καθώς δεν υπάρχει η δυνατότητα ούτε φαινομενολογικής εμπειρίας ούτε γνώσης μέσω ενδοσκοπήσης (Lacewing, 2013). Πώς, όμως, μπορούμε να γνωρίζουμε ότι το σώμα του συγκεκριμένου οργανισμού που παρατηρούμε βιώνει λ.χ. πόνο; Ή περαιτέρω τι συμβαίνει, όταν από έναν νοήμονα οργανισμό απουσιάζει κάθε ένδειξη συμπεριφοράς (π.χ. παραμένει ακίνητος); Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι δεν είναι αυτόματο ή ζόμπι, δηλαδή, μια οντότητα που δεν σκέφτεται, δεν αισθάνεται, αλλά κινείται με τρόπο παρόμοιο με τον δικό μου χωρίς, όμως, να βιώνει υποκειμενικές εμπειρίες (Avramides, 2020); Επιπλέον, πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι δύο όντα που συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο (π.χ. τρέχουν μετά το άκουσμα ενός θορύβου), βρίσκονται στην ίδια νοητική κατάσταση ή βιώνουν τις ίδιες νοητικές ποιότητες; Όλα αυτά είναι ερωτήματα που περιγράφουν εν συντομία, αλλά περιεκτικά, το περίφημο φιλοσοφικό πρόβλημα των «άλλων νόων».

Με εξαίρεση ίσως ορισμένες νοητικές καταστάσεις των ζώων που μπορεί ως έναν βαθμό να είναι περισσότερο «προσβάσιμες», δεν συμβαίνει το ίδιο με τη συνείδηση ακριβώς λόγω του ενδογενούς υποκειμενικού – ιδιωτικού χαρακτήρα της, με αποτέλεσμα η εμπειρία του οργανισμού που τη βιώνει να παραμένει άγνωστη. Βασιζόμενοι στη δομή και στη συμπεριφορά ενός ζώου μπορούμε να διαμορφώσουμε μια σχηματική μόνο αντίληψη περί του τι νιώθει στη δεδομένη κατάσταση (Nagel, 1974). Επιπροσθέτως, τα ζώα, εν αντιθέσει προς τους ανθρώπους, στερούνται της γλώσσας εκείνης που θα τους επέτρεπε να μεταδώσουν

στους άλλους το νοητικό περιεχόμενο της αισθητηριακής – αντιληπτικής τους εμπειρίας (Colin & Trestman, 2020)³. Παρά ταύτα, μια μερική ή κατά προσέγγιση τουλάχιστον γνώση – κατανόηση του υποκειμενικού βιώματος της εμπειρίας ενός άλλου οργανισμού θα ήταν εφικτή, αν μπορούσαμε να υιοθετήσουμε την οπτική του γωνία (Nagel, 1974). Μόνο τότε, θα βρισκόμασταν εγγύτερα στην πραγματική φύση του φαινομένου και στην ουσία του εσωτερικού κόσμου του υποκειμένου της εμπειρίας, ένα εγχείρημα, όμως, που θα δυσχεραινόταν αρκετά στην περίπτωση ειδών πολύ διαφορετικών από εμάς.

Για το συγκεκριμένο πρόβλημα, που συνδέεται με το γενικότερο μεταφυσικό πρόβλημα της κατανόησης του νου και των νοητικών καταστάσεων, έχουν προταθεί διάφορες φιλοσοφικές λύσεις χωρίς, ωστόσο, από την άλλη πλευρά να υπάρχει συμφωνία ως προς την αντιμετώπισή του⁴.

4. Πώς μας βοηθούν το επιχείρημα της αναλογίας και ο σκεπτικισμός να προσεγγίσουμε τις νοητικές καταστάσεις των άλλων όντων;

Η κατανόηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών αποτελεί ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα και ενδιαφέροντα ζητήματα στη φιλοσοφία των επιστημών της νόησης. Πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ένας άλλος οργανισμός βιώνει συγκεκριμένες νοητικές καταστάσεις, αν δηλαδή, σκέφτεται, επιθυμεί, έχει προθέσεις ή αν βιώνει υποκειμενικές ποιότητες παρόμοιες ή αντίστοιχες με τις δικές μας; Καθώς παρόμοια ερωτήματα έχουν απασχολήσει τους φιλοσόφους για αιώνες, αποδίδοντας ή αφαιρώντας την ιδιότητα από τα ζώα να έχουν νοητικές καταστάσεις, έχουν διατυπωθεί επιχειρήματα, ορισμένα από τα οποία θα δούμε στη συνέχεια συνοπτικά προκειμένου να κρίνουμε την πειστικότητά τους.

4.1 Το επιχείρημα της αναλογίας

Το πρώτο φιλοσοφικό επιχείρημα που θα εξετάσουμε είναι αυτό της αναλογίας, το οποίο βασίζεται στην υπόθεση ότι, αν δύο οργανισμοί εμφανίζουν παρόμοιες συμπεριφορές υπό παρόμοιες συνθήκες, τότε οι εσωτερικές τους νοητικές καταστάσεις είναι, επίσης,

³ Για το πρόβλημα της γλώσσας στη μελέτη της νόησης στα ζώα βλέπε Βαρσάμη & Παπουτσή (2026), Γούναρης (2026), Μηλιώτη & Ντάσιου (2026).

⁴ Για το πρόβλημα των άλλων νόων ως επιστημολογικό και εννοιολογικό εμπόδιο στη μελέτη της νόησης στα ζώα βλέπε και Γούναρης (2026).

παρόμοιες⁵. Συγκεκριμένα, ο David Hume (1748/2009) υποστήριξε ότι, δεδομένου ότι η συμπεριφορά των ζώων μοιάζει με την ανθρώπινη, μπορούμε να υποθέσουμε αναλογικά ότι η εσωτερική αιτία που οδηγεί σε αυτή τη συμπεριφορά είναι παρόμοια. Η θέση αυτή συνδέεται με τον εμπειρισμό, ο οποίος θεωρεί ότι η γνώση μας προέρχεται από τις αισθήσεις και οι ιδέες μας είναι αναπαραστάσεις αυτών των εμπειριών (Αυγελής, 1978). Όταν άνθρωποι και ζώα εκτίθενται σε παρόμοια ερεθίσματα, παρατηρείται σύγκλιση στη συμπεριφορά τους, η οποία δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Ένας άνθρωπος που βιώνει πόνο αποφεύγει το ερέθισμα που τον προκαλεί, εκφράζει λειπτικά ή μη τη δυσφορία του, εμφανίζει σωματική ένταση και προσπαθεί να προστατεύσει το σημείο που πονά. Αντίστοιχα, ένα ζώο απομακρύνεται, φωνάζει, γλείφει ή προστατεύει το πονεμένο μέρος του σώματος. Τέτοιου είδους αναλογία παρατηρείται και στην περίπτωση του φόβου. Όταν αντιλαμβανόμαστε μια απειλή, τόσο οι άνθρωποι όσο και τα ζώα, εκδηλώνουμε συμπεριφορές φυγής, αινησίας ή αυξημένης εγρήγορσης. Εφόσον στην ανθρώπινη περίπτωση τέτοιες συμπεριφορές ερμηνεύονται ως εκδηλώσεις συγκεκριμένων εσωτερικών νοητικών καταστάσεων (πόνος, φόβος), είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και στα ζώα οι συμπεριφορές αυτές προκύπτουν από αντίστοιχες εσωτερικές αιτίες (Protoparadakis 2012: 21ff).

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η σημασία της αρχής της *θεωρητικής επεκτασιμότητας*, όπως επισημαίνει ο Gilardi (1988) ερμηνεύοντας τον Hume. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, μια εξήγηση θεωρείται πιο ισχυρή όταν μπορεί να εφαρμοστεί και σε άλλες παραπλήσιες περιπτώσεις. Έτσι, όταν η ίδια αιτία που εξηγεί τις νοητικές λειτουργίες του ανθρώπου φαίνεται να ισχύει και για τα ζώα, η εξήγηση αυτή γίνεται πιο πειστική. Ο ίδιος τρόπος σκέψης συναντάται και στις επιστήμες. Οι ανατόμοι, για παράδειγμα, συσχετίζουν πειράματα που διεξάγονται στο ανθρώπινο σώμα με αντίστοιχα πειράματα σε άλλα ζώα και, όταν τα αποτελέσματα συγκλίνουν, θεωρούν τη συμφωνία αυτή ως επιχείρημα υπέρ των υποθέσεών τους. Κατά ανάλογο τρόπο και ο «επιστήμονας της ανθρώπινης φύσης», όταν διαπιστώνει ότι η αιτία που εξηγεί τις νοητικές λειτουργίες του ανθρώπου είναι όμοια με εκείνη στα ζώα, αντλεί από αυτή την αναλογία ένα επιπλέον στοιχείο επιβεβαίωσης.

⁵ Για τις διαφορές μεταξύ του επιχειρήματος της αναλογίας και του επιχειρήματος προσφυγής στην καλύτερη εξήγηση βλέπε Δανά et al. (2026).

Η Avramides (2020) παραπέμπει στον Mill υποστηρίζοντας ότι έχουμε εύλογους λόγους να αποδώσουμε νοητικές καταστάσεις σε άλλους οργανισμούς, εφόσον παρατηρούμε ότι διαθέτουν σώματα όπως τα δικά μας, τα οποία γνωρίζουμε ότι είναι απαραίτητα για την ύπαρξη συναισθημάτων και σκέψεων και επίσης, εκδηλώνουν πράξεις και εξωτερικά σημάδια, που στην περίπτωσή μας, γνωρίζουμε από την εμπειρία μας ότι προκαλούνται από συναισθήματα. Με βάση αυτό, θεωρεί ότι είναι δικαιολογημένο το συμπέρασμα ότι οι άλλοι έχουν παρόμοιες νοητικές καταστάσεις με εμάς. Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό, αν και δημοφιλές, έχει δεχτεί κριτική για διάφορους λόγους. Αρχικά, λόγω αδυναμίας επαλήθευσης του συμπεράσματος στην περίπτωση των άλλων νόων, καθώς δεν έχουμε τη δυνατότητα πρόσβασης στις νοητικές καταστάσεις των άλλων. Δεύτερον, επειδή το επιχείρημα στηρίζεται σε μία μόνο περίπτωση (τη δική μας), γεγονός που περιορίζει πολύ την ισχύ του. Αυτή την αδυναμία την αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Mill (1872), γράφοντας πως η αναλογία αποτελεί «κατώτερο βαθμό επαγωγικής απόδειξης», η οποία λειτουργεί παρέχοντας μια πρώτη υπόθεση και μετέπειτα χρειάζεται περαιτέρω επιβεβαίωση μέσω επιπλέον συσχετίσεων. Και τρίτον, θεωρήθηκε προβληματική η πρώτη προκειμένη αυτού του επιχειρήματος, δηλαδή ότι γνωρίζω τη δική μου περίπτωση, τις δικές μου νοητικές καταστάσεις. Παραπέμποντας στον Malcolm, ο οποίος ήταν επηρεασμένος από τον Wittgenstein (1953), η Avramides (2020) υποστηρίζει ότι η γνώση των νοητικών καταστάσεων από τη δική μας προοπτική, άρα και το επιχείρημα της αναλογίας, είναι αμφισβητήσιμη και οδηγεί σε ένα «θεμελιώδες σφάλμα», δηλαδή την πεποίθηση ότι μπορούμε να κατανοήσουμε τι είναι γενικά οι σκέψεις και τα συναισθήματα εξετάζοντας μόνο τη δική μας προσωπική εμπειρία. Η ιδέα αυτή οδηγεί σε ένα είδος σολιψισμού, την αντίληψη δηλαδή ότι μόνο ο δικός μας νους υπάρχει. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι το επιχείρημα της αναλογίας δεν απαντάει ικανοποιητικά στο ερώτημα που θέσαμε.

Συνεπώς, αν και το επιχείρημα αυτό προσφέρει μια, αρχικά, ελκυστική και πειστική προσέγγιση, αποτυγχάνει να δώσει ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα «πώς μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των άλλων οργανισμών;». Ενώ αναδεικνύει τις ομοιότητες μεταξύ του εαυτού μας και των άλλων, βασιζεται πολύ στην προσωπική μας εμπειρία. Δηλαδή, υποθέτει ότι πρώτα γνωρίζουμε το δικό μας νου εσωτερικά και μετά επεκτείνουμε αυτή τη γνώση στους άλλους, χωρίς όμως

να μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι η υπόθεση αυτή ισχύει και για τις νοητικές καταστάσεις των άλλων οργανισμών. Έτσι, η αναλογία φαίνεται να γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στην εξωτερική συμπεριφορά και τις εσωτερικές νοητικές καταστάσεις, αλλά στην ουσία αυτό συμβαίνει φαινομενικά, αφού στηρίζεται μόνο σε όσα νιώθουμε-σκεφτόμαστε-βιώνουμε εμείς οι ίδιοι.

4.2 Ο σκεπτικισμός ως επιστημολογικό όριο

Το επόμενο επιχείρημα για το οποίο θα μιλήσουμε είναι ο σκεπτικισμός με την επιστημολογική του διάσταση, που αναδεικνύει τα όρια της ανθρώπινης πρόσβασης στις υποκειμενικές εμπειρίες των άλλων οργανισμών.

Αρχικά, η θέση του Locke (1690/2001) προσφέρει μία πρώτη εικόνα για αυτή τη διαπίστωση. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι το μέγιστο που μπορεί να επιτύχει η επιστήμη είναι ότι μπορεί να βγάλει συμπεράσματα για το πως τα «φαινόμενα» συνδέονται μεταξύ τους και ακολουθούν το ένα το άλλο. Δηλαδή, η επιστήμη μπορεί να μελετά και να εξηγεί πώς συνδέονται τα εξωτερικά γεγονότα και οι συμπεριφορές που παρατηρεί, αλλά δεν μπορεί να ξέρει με βεβαιότητα πώς βιώνει-νιώθει-σκέφτεται ένα άλλο ον. Επιπλέον, αναφέρει ότι υπάρχει ένα κενό ανάμεσα στον «πραγματικό κόσμο» των αντικειμένων και στον κόσμο των ιδεών που συνιστούν την ανθρώπινη εμπειρία. Για τον Locke (ό.π.) η επιστήμη δεν μπορεί να δώσει οντολογικές απαντήσεις, ο ρόλος της είναι περιγραφικός. Αν και αναγνωρίζει ότι ο καταρτισμένος επιστήμονας βλέπει τη φύση με πιο εξειδικευμένο τρόπο και καταλήγει σε πιο ακριβή συμπεράσματα από έναν απλό παρατηρητή, επιμένει ότι τέτοια συμπεράσματα αποτελούν απλώς «κρίση και γνώμη, και όχι γνώση και βεβαιότητα». Η θέση αυτή δείχνει ότι δεν μπορεί να καλυφθεί το κενό προς την υποκειμενική εμπειρία των άλλων όντων, καθώς υπάρχει περιορισμός από τις δυνατότητες του ανθρώπινου νου.

Σε αυτό το πλαίσιο, όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο Thomas Nagel (1974) χρησιμοποιεί το παράδειγμα της νυχτερίδας για να εξηγήσει ότι η υποκειμενική εμπειρία της είναι αδύνατον να γίνει απόλυτα κατανοητή από εμάς. Κάθε οργανισμός με συνείδηση βρίσκεται σε μια προσωπική κατάσταση και η εμπειρία του για τον κόσμο είναι ξεχωριστή. Ακόμη και να γνωρίζουμε τους μηχανι-

σμούς της εντόπισης μέσω υπερήχων, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε απόλυτα πως βιώνει η νυχτερίδα τον κόσμο μέσα από αυτό το αισθητηριακό πλαίσιο. Άρα, αυτή η γνώση παραμένει εξωτερική. Μπορεί, δηλαδή, να δείξει πως λειτουργεί το σύστημα, αλλά όχι πώς το βιώνει η νυχτερίδα από μέσα. Με άλλα λόγια, η επιστημονική περιγραφή δεν ισοδυναμεί με πρόσβαση στην υποκειμενική εμπειρία. Αυτό το πρόβλημα αναδεικνύει τη σημασία του ορισμού της συνείδησης που υιοθετούν πολλοί ερευνητές. Ειδικότερα, ορίζουν τη συνείδηση ως τη νοητική κατάσταση όπου το νοήμον ον έχει την υποκειμενική εμπειρία του «πώς είναι να βρίσκεσαι σε μια συγκεκριμένη κατάσταση» (Chalmers, 1996). Η έννοια των qualia αναδεικνύει ακόμη περισσότερο αυτή τη δυσκολία κατανόησης. Το πρόβλημα αυτό εντείνεται στην περίπτωση των ζώων, ιδιαίτερα αυτών με αισθητηριακές δυνατότητες πολύ διαφορετικές από τις ανθρώπινες. Στην περίπτωση της νυχτερίδας, τα qualia είναι οι υποκειμενικές εμπειρίες της που προκύπτουν από τον μοναδικό τρόπο αντίληψης του κόσμου μέσω του συστήματος υπερήχων που διαθέτει. Αυτές οι εμπειρίες είναι ποιοτικά διαφορετικές από τις ανθρώπινες και δύσκολα μπορούν να κατανοηθούν πλήρως από τον άνθρωπο (Nagel, 1974). Η αδυναμία πρόσβασης σε αυτήν την υποκειμενική εμπειρία αποτελεί τον πυρήνα του επιστημολογικού σκεπτικισμού.

Αξίζει να αναφερθούμε, επίσης, στη θέση του Hume στο πλαίσιο του σκεπτικισμού, ο οποίος αμφισβήτησε τόσο την αξιοπιστία του ορθού λόγου όσο και την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από την αισθητηριακή εμπειρία. Ταυτόχρονα, παρά τις αμφιβολίες αυτές, υποστήριξε ότι η ανθρώπινη φύση μας αναγκάζει να δεχόμαστε ότι υπάρχει ένας εξωτερικός και ένας εσωτερικός κόσμος άλλων συνειδητών όντων (Popkin, 1991). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «η φύση με μια απόλυτη και ακαθόριστη αναγκαιότητα μας έχει υποβάλει να κρίνουμε όπως ακριβώς αναπνέουμε και αισθανόμαστε» (Hume, 1739/1951). Αυτό σημαίνει ότι, ακόμη και αν δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι οι άλλοι οργανισμοί έχουν υποκειμενικές εμπειρίες, στην πράξη είμαστε αναγκασμένοι να συμπεριφερόμαστε σαν να τις έχουν. Η θέση του Hume δεν αναιρεί τον επιστημολογικό σκεπτικισμό, αλλά δείχνει ότι η καθημερινή στάση απέναντι στους άλλους οργανισμούς, και συγκεκριμένα στα ζώα, στηρίζεται αναπόφευκτα σε υποθέσεις που υπερβαίνουν ό,τι μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα και αποδείξεις.

Συμπερασματικά, το επιχείρημα του σκεπτικισμού δείχνει ότι η ανθρώπινη γνώση για τις υποκειμενικές εμπειρίες άλλων οργανισμών είναι περιορισμένη. Ακόμη και με πλήρη επιστημονική κατανόηση των μηχανισμών συμπεριφοράς και αντίληψης, δεν μπορούμε να έχουμε ολοκληρωμένη γνώση της προσωπικής τους εμπειρίας. Παρ' όλα αυτά, όπως παρατηρεί ο Hume, στην καθημερινή μας ζωή τείνουμε να συμπεριφερόμαστε στους άλλους οργανισμούς σαν να έχουν συνείδηση και σαν να γνωρίζουμε τις εσωτερικές νοητικές καταστάσεις, ακόμα και αν δεν μπορούμε να το αποδείξουμε. Αυτό δείχνει ότι η σχέση μας με τα άλλα όντα βασίζεται σε μια υπόθεση που ξεπερνά ό,τι μπορούμε να επαληθεύσουμε με αποδείξεις.

5. Πρόταση πιθανών λύσεων

Το πρόβλημα της συνείδησης με όλες τις πτυχές αναδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολο έως ανυπέρβλητο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που αποκαλείται ως το «αίνιγμα του κόσμου» (Edelman & Tononi, 2006). Καθημερινά, κάθε ενσυνείδητο ον έρχεται αντιμέτωπο με μια σειρά αντιληπτικών ερεθισμάτων και δοκιμάζει ένα σύνολο εμπειριών που έχουν έναν ιδιωτικό χαρακτήρα και ένα ποιοτικό περιεχόμενο άρρητο και απροσδιόριστο, με αποτέλεσμα αυτές οι εμπειρίες να καθίστανται σε οποιονδήποτε τρίτο απροσπέλαστες και ως εκ τούτου μη καταληπτές. Όλοι πιθανότατα αντιλαμβανόμαστε τα χρώματα ή τους ήχους, τον πόνο ή τον φόβο, όχι, όμως, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Το βίωμα, δηλαδή, που έχει ο καθένας μας προσωπικά μέσα του είναι διαφορετικό. Και εδώ ακριβώς έγκειται το πρόβλημα. Δεν μπορούμε ποτέ να γνωρίζουμε τι είναι αυτό που πραγματικά βιώνει ο άλλος οργανισμός είτε είναι άνθρωπος είτε είναι ζώο. Μπορεί να ξέρουμε πώς είναι η βιολογική του δομή, πώς μεταφέρονται λ.χ. τα ερεθίσματα από τα αισθητήρια όργανα ή ποιος είναι ο μηχανισμός που δημιουργεί ένα συναίσθημα, αλλά δεν μπορούμε ποτέ να γνωρίζουμε το πώς αυτός ο οργανισμός αισθάνεται. Οποιαδήποτε γνώση μας είναι αδύνατον να αναπαράγει ή να αποδώσει το βίωμά του. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και σε εκείνον σε σχέση με τη γνώση του για εμάς. Αυτό μας οδηγεί στο να σκεφτούμε ότι η θέαση του κόσμου γίνεται από μια ιδιαίτερη οπτική γωνία που μόνο αν καταφέρουμε να την υιοθετήσουμε, υπάρχει ίσως η πιθανότητα να έρθουμε πιο κοντά στην κατανόηση του υποκειμενικού φαινομένου.

Ωστόσο, για να καλυφθεί αυτή η αγεφύρωτη διάσταση μεταξύ φυσικής ενσάρκωσης και συνειδητής εμπειρίας, και με δεδομένο ότι δεν υπάρχει μέχρι στιγμής ένα επαρκές εξηγητικό πλαίσιο, θα πρέπει να επινοήσουμε μια νέα μέθοδο που θα μας επιτρέψει να αποκτήσουμε πρόσβαση στον υποκειμενικό χαρακτήρα της εμπειρίας, ώστε να μπορέσουμε να τον περιγράψουμε με όρους κατανοητούς σε όντα ανίκανα να τον βιώσουν (Σαββάκη, 2005).

Η αδυναμία γνώσης των νοητικών καταστάσεων (σκέψεων, συναισθημάτων, προθέσεων κ.λπ.) των άλλων οργανισμών που περιγράφεται εν συντομία ως πρόβλημα των «άλλων νόων» είναι ένα ζήτημα αρκετά σημαντικό.

Εάν δεν ξέρουμε αν και πώς ένα άλλο ον, εν προκειμένω ένα ζώο, νοεί, αυτό που έχουμε ως πρώτη ένδειξη είναι η συμπεριφορά του, που, όμως, υπάρχει ο κίνδυνος να μας οδηγήσει σε μια ανθρωπομορφική προβολή, ήτοι να μεταφέρουμε τα δικά μας βιώματα, το δικό μας αντιληπτικό και γνωσιακό σύστημα, τα δικά μας χαρακτηριστικά πάνω του οδηγούμενοι ενδεχομένως σε μια εσφαλμένη κρίση π.χ. για να κρύβεται σημαίνει ότι φοβάται⁶. Το επιχείρημα της αναλογίας μάς βοηθάει να κάνουμε υποθέσεις για τις νοητικές καταστάσεις άλλων όντων βάσει των ομοιοτήτων στη συμπεριφορά, ενέχει, όμως, περιορισμούς, καθώς δεν μπορούμε να επαληθεύσουμε και να επιβεβαιώσουμε πλήρως τις υποθέσεις μας. Πιθανότατα, αν παρατηρούσαμε τη σωματική κατάσταση του οργανισμού, π.χ. αν έχει πτερόγια, ουρά ή όχι και την αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον εντός του οποίου διαβίει, όπως τον τρόπο που κινείται, τρώει, αλληλοεπιδρά με τα άλλα όντα, ίσως να αντλούσαμε κάποιο συμπέρασμα για τη νοητική του κατάσταση. Παρ' όλα αυτά, και σε αυτή την περίπτωση, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε σχετικά με το πώς το ζώο νοεί και τι βιώνει, καθότι εμφιλοχωρεί η υποκειμενική του εμπειρία που είναι αδύνατον να γίνει πλήρως κατανοητή σε εμάς. Κάθε ον έχει μοναδικές προσωπικές εμπειρίες που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την ιδιαίτερη φυσιολογία και τις αντιληπτικές του ικανότητες, γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητά μας να κατανοήσουμε πλήρως τη συνείδησή του. Ο επιστημολογικός σκεπτικισμός αναδεικνύει τα όρια του ανθρώπου ως προς τη δυνατότητα γνώσης των υποκειμενικών εμπειριών των άλλων οργανισμών. Υπογραμμίζεται ότι η επιστημονική περιγραφή του τρόπου συμπεριφοράς

⁶ Για το πρόβλημα του ανθρωπομορφισμού και του θεωρητικού εμποτισμού στην παρατήρηση της συμπεριφοράς των ζώων βλέπε Γούναρης (2026).

και αντίληψης δεν ισούται με τη γνώση των νοητικών καταστάσεων που έχει ένα άλλο ον. Λαμβάνοντας υπόψη την υποκειμενική εμπειρία του καθενός και την έννοια των *qualia* γίνεται σαφές ότι, ακόμα και η καλύτερη προσπάθεια εξήγησης, δεν μπορεί να καλύψει το κενό που δημιουργείται όσον αφορά την εσωτερική κατάσταση των άλλων όντων. Ωστόσο, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο σκεπτικισμός δεν μας οδηγεί στο συμπέρασμα της μη ύπαρξης νοητικών καταστάσεων στους άλλους, αλλά επισημαίνει τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης.

Με τη συλλογιστική αυτή, και αφού κανένα από τα προτεινόμενα φιλοσοφικά επιχειρήματα που παραθέσαμε και αναλύσαμε προηγουμένως δεν μπορεί να δώσει μια ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα των «άλλων νόων», προκρίνεται ως προτιμότερη η ενσωμάτωση περισσότερων από μια προσεγγίσεων. Μάλιστα, ο Melnyk (1994) υπογραμμίζει αυτή την αναγκαιότητα και οι Gallagher και Fiebich, όπως παραθέτει η Avramides (2020), φαίνεται να υποστηρίζουν μια τέτοια εκδοχή κάνοντας λόγο χαρακτηριστικά για μια «*πλουραλιστική προσέγγιση*» που εξαρτάται από την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Η παρατήρηση της συμπεριφοράς και η εντόπιση ομοιοτήτων με τη δική μας μπορεί να λειτουργήσει ως αρωγός στην προσπάθειά μας να εκτιμήσουμε πώς μπορεί να είναι η εσωτερική κατάσταση των άλλων οργανισμών, με την προϋπόθεση πάντα ότι αναγνωρίζουμε τα όρια που υπάρχουν και ότι δεν υιοθετούμε την υπόθεση αυτή ως απόλυτη γνώση. Ο δε σκεπτικισμός μάς υπενθυμίζει τα όρια αυτά και τονίζει τη σημασία του να είμαστε συγκρατημένοι σε όσα αποδίδουμε στα άλλα όντα. Παράλληλα, θεωρούμε ότι η θέση του Hume, δηλαδή να συμπεριφερόμαστε σα να είμαστε σίγουροι ότι τα άλλα όντα, και συγκεκριμένα τα ζώα, νιώθουν-σκέφτονται-βιώνουν, είναι σημαντική ώστε να έχουμε μια υπεύθυνη και ηθική στάση απέναντί τους. Ακόμη και αν η γνώση μας είναι μη αποδείξιμη, οι υποθέσεις μας για αυτά επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αλληλοεπιδρούμε μαζί τους.

Συνεπώς, πιστεύουμε ότι η φιλοσοφική και η επιστημονική αναζήτηση που γίνεται αναφορικά με την ύπαρξη ή μη των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών και πως εμείς μπορούμε να την γνωρίζουμε, πρέπει να συνδυάζεται με την ηθική στάση, αποδεχόμενοι τα όρια μέχρι τα οποία φτάνει η ανθρώπινη γνώση. Ταυτόχρονα, όμως, μπορούμε να αξιοποιούμε τα εργαλεία του επιχειρήματος της αναλογίας και του σκεπτικισμού, δηλαδή την παρατήρηση, την εμπειρία, τη διαίσθηση με σκοπό να διαμορφώνουμε σχέσεις ηθικής και σεβασμού (Chorianopoulou, 2018). Ίσως τότε,

εξετάζοντας, δηλαδή, το πρόβλημα ολιστικά και εστιασμένα, και με συνεχή έρευνα στους τομείς της ψυχολογίας, των νευροεπιστημών κ.λπ. να ερχόμασταν πιο κοντά στην κατανόηση και επαρκή εξήγηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών, πάντα με την αναγνώριση των ορίων της ανθρώπινης αντίληψης.

6. Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το μυστήριο της κατανόησης του υποκειμενικού βιώματος και εν γένει των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών, και δη των μη ανθρώπινων ζώων, παραμένει. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τι είναι αυτό που σκέφτεται ή το πώς αισθάνεται ένας άλλος νους, με αποτέλεσμα το ερώτημα «πώς είναι να είναι κανείς κάτι άλλο», πώς είναι να βιώνει, δηλαδή, την πραγματικότητα από μια ορισμένη οπτική, να αντιστέκεται σε κάθε προσπάθεια πλήρους εξήγησης. Άλλωστε, και όπως τονίζει ο Husserl, αν αισθανόμασταν πραγματικά τη λύπη κάποιου άλλου, σκεφτόμασταν τις σκέψεις του, βλέπαμε τον κόσμο μέσα από τα μάτια του κ.ο.κ., η νοητική του ζωή θα ήταν κομμάτι της δικής μας και τελικά εκείνος και εμείς θα ήμασταν ακριβώς το ίδιο (Overgaard, 2010). Ωστόσο, και ενώ η πλήρης βεβαιότητα σχετικά με τις νοητικές καταστάσεις των άλλων ζώων παραμένει ανέφικτη, αυτό δεν αναιρεί τη σημασία της προσπάθειάς μας να τις κατανοήσουμε τουλάχιστον μερικώς, επινοώντας μια νέα μέθοδο ή αξιοποιώντας τα μέσα που προσφέρουν η φιλοσοφία και η επιστήμη.

Σε κάθε πάντως περίπτωση, και προκειμένου να έρθουμε πιο κοντά στη λύση του μυστηρίου, δέον είναι να επανεξετάσουμε τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης και να αναγνωρίσουμε την ετερότητα ως θεμελιώδες στοιχείο της ύπαρξης, υπό την έννοια ότι και τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν εσωτερικό κόσμο, που αξίζει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν από εμάς.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

- Avramides, A. (2020). Other Minds. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta, E.N. (ed.). <https://plato.stanford.edu/entries/other-minds/>.
- Blackmore, S. (2007). *Συνείδηση: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε* (Γ. Ι. Παπαϊωάννου, Μετ.). Ελληνικά Γράμματα.
- Chalmers, D.J. (1996). *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. Oxford University Press.
- Chorianopoulou, M. (2018). On Being and Becoming an Animal: Engelhardt's Two Notions of Animality. *Conatus - Journal of Philosophy*, 3(2), 19–31. <https://doi.org/10.12681/conatus.19253>.
- Colin, A. & Trestman, M. (2020). Animal Consciousness. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta, E.N. (ed.). <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness-animal/>.
- Edelman, G.M. & Tononi, G. (2006). *Το σύμπαν της συνείδησης. Πώς η ύλη γίνεται φαντασία* (Β. Βακάκη, Μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Gilardi, R. (1988). Hume, Newton e il principio di analogia. *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*, 80(1), 63-104. <https://www.jstor.org/stable/43061751>.
- Gounaris, A. (2011). Νόηση και Πραγματικότητα. *Litteraterra*, 4, 47–62. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17733155>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (ed.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2022). Όπλα Τεχνητής Νοημοσύνης: Προβλήματα Απόδοσης Ηθικού Καθεστώτος στις Αυτόνομες Μηχανές. Στο: *Όψεις της Εφαρμοσμένης Επιστήμης και Τεχνολογίας. Διερευνώντας το αξιακό τοπίο της Τεχνοεπιστήμης* (1η έκδ., σσ. 73–123). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17701628>.
- Hume, D. (1739/1951). *A Treatise of Human Nature*. Selby-Bigge, L.A. (ed.). Clarendon Press.

- Hume, D. (1748/2009). *An enquiry concerning human understanding*. Στα ελληνικά: *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση*. Εκδόσεις Πατάκη.
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *The Philosophical Quarterly* (1950-), 32(127), 127–136. <https://doi.org/10.2307/2960077>.
- Krauss, P. (2024). Consciousness. In: *Artificial Intelligence and Brain Research*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-68980-6_9.
- Lacewing, M. (2013). *Philosophy for A2: Unit 3. Key Themes in Philosophy*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203717646>.
- Locke, J. (1690/2001). *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (Γρ. Λιονή, Μετ.). Αναγνωστίδης.
- Low, P. (2012, July 7). The Cambridge Declaration on Consciousness. *Proceedings of the Francis Crick Memorial Conference on Consciousness in Human and non-Human Animals, Churchill College, Cambridge University, Cambridge, UK*. <https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>.
- Malcolm, N. (1958). I. Knowledge of Other Minds. *The Journal of Philosophy*, 55(23), 969-978. <https://doi.org/10.2307/2021905>.
- Melnyk, A. (1994). Inference to the best explanation and other minds. *Australasian Journal of Philosophy*, 72 (4), 482-491. <https://doi.org/10.1080/00048409412346281>.
- Mill, J. S. (1872). *An examination of Sir William Hamilton's philosophy and of the principal philosophical questions discussed in his writings*. Longmans, Green, Reader, and Dyer.
- Nagel, T. (1974). What is it like to be a bat?. *The Philosophical Review*, 83(4), 435-450. <https://doi.org/10.2307/2183914>.
- Overgaard, S. (2010). The Problem of Other Minds. In: Schmicking, D. & Gallagher, S. (eds.), *Handbook of Phenomenology and Cognitive Science*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-90-481-2646-0_14.
- Popkin, R. H. (1991). Σκεπτικισμός στη Νεώτερη Φιλοσοφία (Ι. Δελλής, Μετ.). *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 24, 293-299.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.

Tye, M. (2025). Qualia. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta, E.N. & Nodelman, U. (eds.). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2025/entries/qualia/>.

Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations* (G. E. M. Anscombe, Trans.). Macmillan.

Αυγελής, Ν. (1978). *Η προβληματική του δεδομένου στον νεώτερο εμπειρισμό*. Χ.ε.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καργόπουλος, Φ. (επ.). (2009). *Αφιέρωμα: Συνείδηση*. Νόησις. τ.5. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω Δαρδανός.

Λειβαδίτης, Μ. (2012). Τι μπορεί να είναι τα qualia; Οι απόψεις των μονιστών. *Ψυχιατρική*, 23(3), 231-244.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Σαββάκη, Ε. (2005). Τι είναι συνείδηση; Πρώτη Απάντηση. *Πρακτικά συμποσίου νευροεπιστημών: Εγκέφαλος και Συνείδηση, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κρήτη*. <https://docplayer.gr/10902350-Proti-apantisi-eleni-savvaki-first-re>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Πε-

ριβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303–343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

